

БРОНЗОВИЙ ХРЕСТ-ЕНКОЛПІОН ЗІ СТАРОКІЇВСЬКОЇ ГОРИ

У публікації йдеться про відому, але недостатньо висвітлену у науковій літературі знахідку — бронзовий хрест-енколпійон, знайдений на Старокиївській горі в Києві. На підставі наведених аналогій, зіставлення та аналізу автор доходить висновку, що дата виробництва хреста-енколпійона — близько 1200 р.

Знахідка, про яку нині йдеться, начебто добре відома, але насправді їй не присвячено жодної наукової публікації: були лише згадки та відтворення, які обійшли кілька видань. Перша з цих згадок, здається, міститься в огляді археологічних досліджень Старокиївської гори під 1969 р.¹, коли при вивченні господарської ями за межами житла № 2 знайдено бронзовий енкалпійон² (рис. 1). Пізніше відтворення подані як знахідка витвору кінця XII — початку XIII ст. у 1968 р.³, без означення⁴, знахідка при розкопках 1966 р. на північно-західному схилі Старокиївської гори⁵. За таких обставин цей хрест-енколпійон фактично не потрапив до історії давньоруського прикладного мистецтва — мабуть, виявився непривабливим. Проте, знаючи різноманітні зразки київського художнього ремесла XII—XIII ст., не можна сказати, що ця річ позбавлена якості, яка перетворює її на твір пластичного мистецтва.

Бронзовий хрест-енколпійон розміром 10,3 × 5,2 см, овалоподібноконічний з пелюстками, прикрашений рельєфними зображеннями; по контуру — зернисте обрамлення, неначе низане перлинами. Чільна стулка має зображення Розп'яття, оточене погруддями Богоматері та Іоанна Богослова, а також двох святих воїнів; на зворотній — постать на зріст мученика, імовірно Св. Георгія, а в чотирьох медальйонах на кінцях хреста розташовано погруддя різних святих, здається, двох мучеників і двох євангелістів. Розпізнати ці образки майже неможливо через їх схематизм, цілковиту подібність облич, різними в них виявляються лише жести. Немає також чітких супроводжувальних написів. Моделювання зображень узагальнене, але це оригінальне литво, до того ж раритетне — імітовані відтворення досі невідомі. Звичайно, якість рельєфу дещо потерпіла від тривалого перебування в землі. Масивне бочкоподібне вушко спрощеної форми, ніж у хрестів-енколпійонів з усіма ознаками приналежності до XII ст. Загальне враження, що твір виконано десь на початку наступного XIII ст.

До означеного періоду належить чимало зразків київської металопластики, датування якої, однак, має свої складності, адже йдеться не тільки про ознаки часу, але також про індивідуальні манери ремісників. Зрозуміло, що можна групувати лише здебільшого серійний матеріал, з виразними проявами певної манери, а це трапляється досить рідко⁶. До того ж, хронологічна шкала не є настільки відрегульованою, щоб могла перетворитися на універсальну. Через це доводиться застерігати можливість застосування робочих гіпотез, які часом здаються підозрілими. Тож варто з'ясувати, що саме знаходиться в розпорядженні сучасного дослідника, який наважується не обмежуватися визначенням загального типу витворів і обережним датуванням XII—XIII ст. будь-чого, що походить з домонгольського періоду. Так поводитися фахівці кінця XIX ст., і вони мали на це підстави. Але застосовувати цей засіб сьогодні, коли в наявності є ширший порівняльний матеріал, уже соромно, а тим паче, проголошувати його єдино правильним, піддаючи сумніву будь-які інші твердження без залучення певних аналогій. Слід відзначити, що досі залишаються актуальними видання збірок Б.І та В.М. Ханенків⁷, до яких щойно приєднався каталог, виданий як посібник для антикварів⁸. Утворився своєрідний парадокс: колекційні речі відомі значно краще, ніж знайдені археологами, тобто з певного історичного контексту. Здавалося б, саме цей матеріал має стати предметом монографічного дослідження.

Рис. 1. Хрест-енколпiон зi Старокiївської гори у Києві (початок XIII ст.)

Адже тiльки в такому разi можливо, не дивлячись поверх голiв, належно опрацювати знахiдки, коли ще не забулися тi численнi подробицi з умов пошукiв, якi майже не потрапляють до звiтiв.

Якщо вiдiйти вiд загальної типологiї виробу, то описуваний тут хрест-енколпiон необхідно зiставити з кiлькама варiантами кiївської ремiсничої продукцiї, що мають ознаки приналежностi переважно до XIII ст.⁹ Характерною рисою знахiдки зi Старокiївської гори є дивне узгодження вишуканих пропорцiй самої речi з масивними рельєфними зображеннями,

щiльно вписаними в межi площини. Таке явище, зокрема, визначає стиль царгородського пластичного мистецтва близько 1200 р., а також його прояви на кiївському ґрунті, завдяки мiграцiї туди кращих грецьких рiзьбярiв¹⁰. Слiд пiдкреслити, що серед цих проявiв знаходимо майстерно виконаний бронзовий хрест-енколпiон з рельєфними зображеннями Розп'яття i Богоматерi Агiосоритиси, що тотожне образу Богородицi Десятинної¹¹. Знаємо також спрощенi варiанти останнього зображення, виготовленi звичайними ремiсниками за наявним попитом¹². Тепер можна повернутися до подiбної ремiсничої продукцiї, яку репрезентує близький за типом, але з кiнче узагальненими рельєфними зображеннями хрест-енколпiон iз Княжої Гори¹³ (рис. 2, 1). До цього розмiття виробiв потрiбно долучити стулку хреста-енколпiона, з постагттю Христа Пантократора в оточеннi погрудь святих (рис. 2, 2), ще масивнiшою, нiж на описаному витворi. Звичайно, все це є проявами iндивiдуальних манер, проте ремiсникiв одного мистецького осередку початку XIII ст., яким i був Київ. Його продукцiю часом важко «привести до спiльного знаменника», хоча вона, безперечно, входить до єдиного кола духовної культури.

Розглядаючи уважно хрест-енколпiон зi Старокiївської гори, можна помітити дещо архаїзований тип Розп'яття, з пiдкреслено прямою фігурою та розпростертими руками. Такий взiрець набуває поширення в кiївському художньому ремеслi поряд з iншим, бiльш знаним для початку XIII ст., в якому руки провисли в лiктях i голова схилена до правого плеча. Цей варiант також наявний у доробку майстра архаїзуючого стилю¹⁴. Описаний хрест-енколпiон, однак, не належить до його продукцiї, оскiльки, попри всi вiдзначенi прикмети, тягiє до елiтарнiшої течiї. Молодий за вiком святий на зворотнiй стулцi, в якому нiби впiзнаємо Георгiя, мав би бути патрональним для замовника виробу або ж вiдтворював вiдомий образ, пов'язаний iз певним кiївським храмом. Обережностi не дозволяє довiльно протягти нитку до славнозвiсної Георгiївської церкви «по правой стране святѣя Софии», побудованої Ярославом Мудрим близько 1051—1053 рр., адже не знаємо й про те, як було зображено Св. Георгiя на храмовому образi. Щодо стiнопису Георгiївського вiтваря Софiйського собору, то однойменний князевi святий, його небесний патрон, тут репрезентований як мученик¹⁵. Так само його зображено i на великому бронзовому хрестi-релiкварiї розмiром 14,5 × 7,8 см, можливо, виготовленого ще на замовлення самого Ярослава Мудрого (рис. 3).

Згаданий хрест кiївського походження, знайдений у Хмельнi бiля Княжої Гори, нинi належить Нацiональнiй галереї у Празi¹⁶. Цей твiр металопластики вартий уваги як один iз взiрцiв, на якi могли орієнтуватися ремiсники початку XIII ст. Не йшлося, однак, про близькi вiдтворення, але добре вiдома низка менших за розмiром, дещо спрощених реплiк, що зберiгаються в рiзних українських та росiйських музеях¹⁷. Зазвичай їх датують XII ст., хоча неможливо виключати також виготовлення на початку XIII ст., коли починається поживлення, а отже, i розквiт художнього ремесла Києва. Досвiдченi майстри виготовили чимало нових моделей хрестiв-енколпiонiв, якими довелося пiзніше користуватися ремiсникам кiлькаох

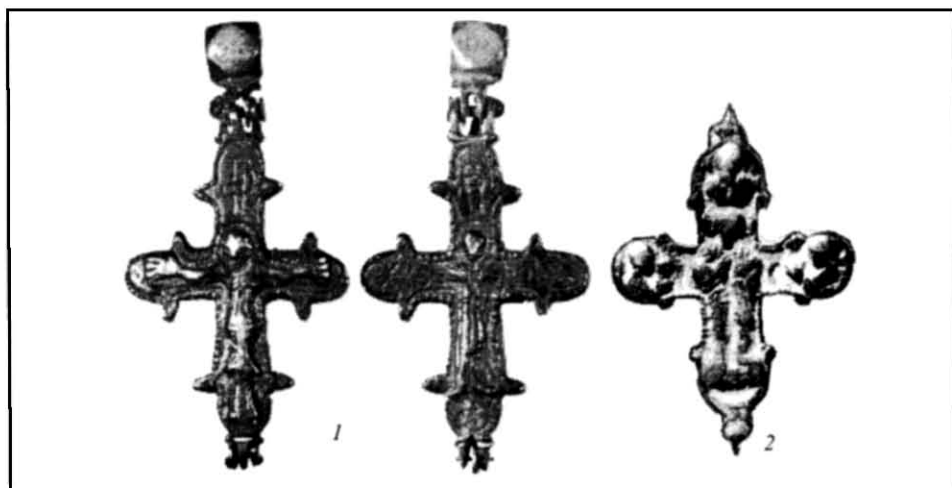

Рис. 2. 1 — хрест-енколпійон із Княжої Гори (початок XIII ст.); 2 — ступка хреста-енколпійона з Наддніпрянщини (початок XIII ст.)

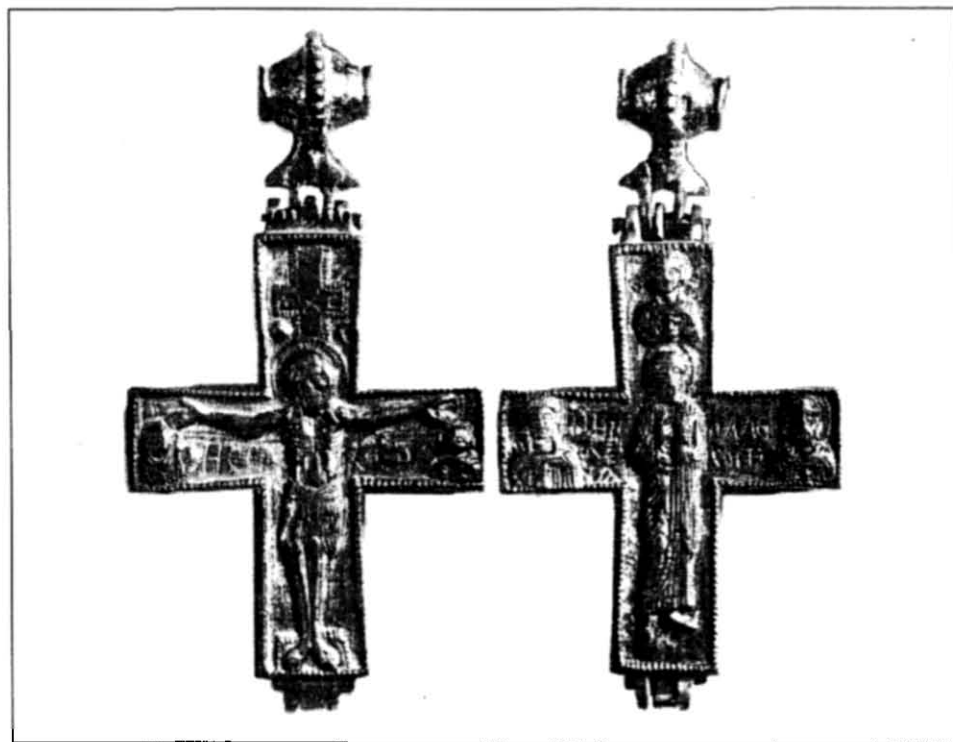

Рис. 3. Хрест-релікварій із Хмельни поблизу Княжої Гори (середина XI ст.)

покоління. Та все ж дається взнаки відстань, що відокремлює початкову пору київського пластичного мистецтва християнської доби. У цьому сенсі знахідка зі Старокиївської гори теж є пам'яткою свого часу.

Нарешті, останнє питання: чи варто подібним хрестам-енколпійонам присвячувати окремі розвідки? Кожна річ настільки потребує уваги дослідника, наскільки вона здатна дати йому щось нове. У випадку з цим витвором, ніби від початку можна було зрозуміти, що йдеться про київське художнє ремесло близько 1200 р. Проте детальні спостереження з'ясували децю більше, до того ж, у певному оточенні та за конкретних умов. Нині знахідка може посісти своє місце поруч з тими творами, до числа яких належить.

¹ *Кирилович С.Р.* Отчет об археологических раскопках на Старокиевской горе в 1909 г. // НА ІА НАНУ. — Д. 1969/206. — № 5431. — Л. 5.

² *Толочко П., Кілієвич С.* Археологічні дослідження Старокиївської гори 1965—1969 рр. // Київська старовина: Щорічник. — К., 1972. — С. 22. — Рис. 24.

³ *Толочко П.П.* Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII веков. — К., 1980. — С. 35.

⁴ *Новое в археологии Киева.* — К., 1981. — С. 311—312. — Рис. 136, в.

⁵ *Кирилович С.Р.* Детинец Киева IX — первой половины XIII веков. По материалам археологических исследований. — К., 1982. — С. 90. — Рис. 63; див. також: *Літопис руський*, за Іпатським списком / Пер. Л. Махновець. — К., 1989. — Рис. 481.

⁶ Див.: *Пуцко В.* Киевское художественное ремесло начала XIII в. Индивидуальные манеры мастеров // *Byzantinoslavica.* — Т. LIX. — Prague, 1998. — С. 305—319.

⁷ *Собрание Б.И. и В.Н. Ханенко: Древности русские.* — Вып. I—II. — К., 1899—1900.

⁸ *Нечитайло В.В.* Каталог християнських нагрудних виробів мистецтва періоду Київської Русі (X — перша половина XIII ст.). — К., 2001.

⁹ *Собрание Б.И. и В.Н. Ханенко: Древности русские.* — Вып. II. — №№ 245, 247, 262—263, 265—266; *Нечитайло В.В.* Каталог християнських нагрудних виробів... — №№ 49, 50, 52, 56, 54, 58, 87.

¹⁰ *Докладніше див.: Пуцко В.* Константинополь и киевская пластика на рубеже XII—XIII вв. // *Byzantinoslavica.* — Т. LVII. — Prague, 1996. — С. 376—390.

¹¹ *Пуцко В.* Киевский крест-энколпион с Княжей Горы // *Slavia Antiqua.* Т. XXXI. — Poznan, 1988. — С. 209—225; *Його ж.* «Богородица Десятинная» и ранняя иконография Покрова // *Festschrift für Fairy von Lilienfeld.* — Erlangen, 1982. — С. 355—373. На наш погляд, не має під собою ґрунту спроба довести, ніби це є образ Богородиці Пирогої: *Александрович В.* Старокиївський культ Богородиці-Заступниці і становлення іконографії Покрову Богородиці // *Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей.* — Т. III. — К., 1994. — С. 47—67. Автор статті тенденційно подає факти, що суперечать його висновкам.

¹² *Пуцко В.Г.* «Богородица Десятинная»... — С. 367. — Рис. 3; *Коваленко В., Пуцко В.* Бронзовые кресты-энколпионы с Княжей Горы // *Byzantinoslavica.* — Т. LIV. — Prague, 1993. — С. 302—303. — Рис. 1, 5; Государственный Русский музей. Древнерусское искусство: Новые поступления (1977—1987). Каталог выставки. — Л., 1989. — № 20. — С. 24, 25; *Нечитайло В.В.* Каталог християнських нагрудних виробів... — № 9.

¹³ *Коваленко В., Пуцко В.* Бронзовые кресты-энколпионы с Княжей Горы... — С. 307. — Рис. 3, 2.

¹⁴ *Пуцко В.Г.* Архаїзуючий стиль у київському художньому ремеслі XIII ст. // *Історія Русі-України: Історико-археологічний збірник.* — К., 1988. — С. 222—229; *Його ж.* Киевское художественное ремесло начала XIII в. Индивидуальные манеры мастеров... — С. 317—319.

¹⁵ *Лазарев В.Н.* Мозанки Софии Киевской. — М., 1960. — С. 52.

¹⁶ *Hlavackova H.* Kievan Enkolpia in Prague Collections // *Byzantinoslavica.* — Т. LIV. — Prague, 1993. — С. 310—313.

¹⁷ *Пуцко В.Г.* Киевская бронзовая пластика XI—XIII веков // *Художественный металл России: Мат. конф. памяти Г.Н. Бочарова.* — М., 2001. — С. 136—137, ил. 1; *Моршакова Е.А.* Кресты-энколпионы XI—XIII вв. из музея «Московский Кремль» // *Художественный металл России: Мат. конф. памяти Г.Н. Бочарова.* — М., 2001. — С. 160—163, ил. 1, 2.

Одержано 07.10.2003

В. Пуцко

БРОНЗОВЫЙ КРЕСТ-ЭНКОЛПИОН СО СТАРОКИЕВСКОЙ ГОРЫ

Публикация посвящена известной, но недостаточно освещенной в научной литературе находке — бронзовому кресту-энколпиону, найденному на Старокиевской горе в Киеве. На основании приведенных аналогий, анализа и сопоставления автор приходит к выводу о дате производства креста-энколпиона около 1200 г.

V.G. Putsko

BRONZE CROSS-ENKOLPION FROM STAROKYIVSKA HILL

The article is concerned with a find, which is well-known, but not adequately covered in the scientific literature — bronze cross-enkolpion, discovered on Starokyivska Hill in Kyiv. Its analysis and comparison with the analogies led the author to a conclusion that this find from Kyiv was manufactured in about 1200.